

סוגיית הצדק החברתי במסורת היהודית/יוסי לונדין

בחודשים האחרונים עסק הציבור הישראלי בהרחבה בשאלת אופייה הכלכלי חברתי הרצוי של המדינה. במסגרת השיח בנושא נערכו דיונים נוקבים בשאלה מהי השיטה היעילה ביותר לכינון צדק חברתי בחברה הישראלית, מהו ההיקף והאופי הרצוי של מדינת הרווחה, מה מידת מחויבותה הכלכלית של המדינה לאזרחיה ושאלות אחרות רבות וחשובות.

במסגרת שיח זה התעורר רצון בקרב צבורים רחבים לדעת מהי התפיסה היהודית מסורתית בנושאים אלו. לרצון זה היו שותפים שומרי תורה ומצוות שביקשו לדעת מה עמדת ההלכה בנושאים העומדים על הפרק, כמו גם כאלו שאינם תופסים את ההלכה היהודית כמחייבת ברמה האישית, אך מבינים כי במדינה יהודית ישנה חשיבות רבה למסורת ולמורשת היהודית בשעה שהציבור מתחבט בשאלות מורכבות והרות גורל.

כדרכם של נושאים מורכבים, בלהט הויכוח לא פעם "סומנה המטרה לפני יריית החץ" וגופים שונים משני צידי המתרס השתמשו במקורות מהמורשת היהודית באופן סלקטיבי בהתאם לתפיסת עולמם. שיטה זו עשויה לסייע בצבירת נקודות לטווח קצר בשדה הפוליטי והתקשורתי, אולם קשה לומר כי היא תורמת באופן משמעותי לברור התפיסה היהודית בנושא.

להלן, ננסה לעמוד בקצרה על מספר דגשים במורשת היהודית המציגים צדדים והיבטים שונים של התייחסות לנושא. מובן שבשל העובדה המצערת שברצף הריבונות היהודית חל הפסק של אלפיים שנה, אין בידינו משנה סדורה ומלאה בשאלה מהם העקרונות ההלכתיים שעל פיהם יש לבסס את חיי הכלכלה. יחד עם זאת, עושר המקורות מהם ניתן להסיק מסקנות לתחום זה, יחד עם המפעל ההולך ומתעצם של מוסדות, חוקרים ורבנים המנסים לדלות מתוך קורפוס המקורות הנחיות לדרכי פעילותה של מדינה מודרנית, מסייעים בידינו להניח יסודות לברור הנושא ולהצגתו בפני תלמידינו.

להלן אם כן, ראשי פרקים לעיון בשאלת הצדק החברתי במסורת היהודית ההלכתית, וכמאמרו של הלל הזקן" ואידך פירושא הוא, זיל גמר" (והשאר פירושו הוא, לך ולמד)¹

א. הנחות יסוד לצורך הגדרת הדין:

1. **צדק חברתי**-למושג צדק חברתי ישנן הגדרות רבות ומגוונות. במסגרת מאמר זה המושג צדק חברתי משמעותו: תפיסה המאמינה באחריותה של החברה ומוסדותיה לקידום רווחתם הכלכלית של כלל חבריה. אחריות זו עשויה להביא לצמצום מדיניות השוק החופשי ולהגבלת הפעילות הכלכלית במינון זה או אחר באמצעות חוקים ומיסים. זאת במגמה לסייע לכלל האוכלוסייה ובעיקר לשכבות החלשות/מוחלשות. חשוב להדגיש כי סוגיית הצדק החברתי אינה עוסקת בשאלת החסד, כלומר בצורות הוולונטריות בהם אדם מוכן לסייע לזולתו, אלא באפשרותה של החברה **לכפות** הסדרים שונים שיחייבו את האדם לסייע לחברו. למותר לציין, שהיהדות נותנת מקום משמעותי ביותר לחסד ולנתינה וולנטרית והיא בעלת מסורת מפוארת בנושא מאז מנהגי הכנסת האורחים של אברהם אבינו ועד למעורבותם הרבה של שומרי מצוות בארגוני החסד השונים הקיימים בחברה הישראלית, אולם לא זו היא הסוגיה העומדת לדין².

2. **המסורת היהודית ההלכתית**- המורשת היהודית מלאה וגדושה בדברי השקפה מוסר ואגדה לצד דיונים הלכתיים הדנים ביישום המעשי של התורה וחוקיה. במסגרת זו נתייחס בעיקר לחלק ההלכתי של המורשת היהודית ממנו ניתן להבין בצורה ברורה ומוגדרת את עמדת התורה בנושא. מורשת זו מורכבת מספרי ה"קנון היהודי": הביטויים ההלכתיים שבתורה, המשנה, התלמוד הבבלי והירושלמי, ספר משנה תורה של הרמב"ם וספר ה"שולחן ערוך" וכן מפרשנותם של פוסקים מאוחרים יותר הרואים עצמם כמחויבים לספרות זו.

¹ בשנים האחרונות פורסמו מספר ספרים ומאמרים חשובים העוסקים בנושא. פרסומים אלו הינם ברובם מקיפים וקריאים ורבים מהדברים המפורטים לקמן מתבססים על מקורות אלו. בין המקורות ניתן להמליץ על לקט המאמרים **על הכלכלה ועל המחיה**, בעריכת איתמר ברנר ואהרן אריאל לביא, הוצאת ראובן מס, תשס"ט, לקט המאמרים **בצדק אחזה פניך, עניים ועוני בין תמיכה לצמיחה**, בעריכת חיותה דויטש, אליקים כסלו, והרב בנימין לאו, הוצאת ידיעות אחרונות, 2010, מאמרו של ד"ר מיכאל ויגודה: "בין זכויות חברתיות לחובות חברתיות במשפט העברי" בתוך הספר **זכויות כלכליות חברתיות ותרבותיות בישראל**, בעריכת יורם רבין ויובל שני, הוצאת רמות, 2004, עמ' 233-296, ומאמרו של ד"ר משה הלינגר: "תרומתה האפשרית של המסורת הפוליטית היהודית לתפיסת צדק חברתי במדינת ישראל" בתוך הספר **המסורת הפוליטית היהודית לדורותיה**, בעריכת ד"ר משה הלינגר, הוצאת בר אילן, תש"ע, עמ' 552-525

²² שאלת הצדק החברתי נוגעת כמוכן להיבטים נוספים של החיים הציבוריים כמו שאלות הקשורות ביישום עקרון השיוויון, בשאלת היחס לסביבה ועוד. במסגרת סקירה זו נדון רק בהקשר הכלכלי של נושא זה.

ב. נקודות התייחסות מרכזיות בהלכה היהודית לשאלות חברתיות כלכליות

1. דרישה לאחריות כלכלית עצמאית - ההלכה היהודית רואה חשיבות רבה בכך שהאדם יעמול למחייתו ולא יסתמך על תמיכתם של אחרים. תפיסה זו משתמעת מיחסה הכללי של התורה לערך העבודה, מאמירתו של דוד המלך "יגיע כפיך כי תאכל אשריך וטוב לך" (תהילים קכח, ב) ומדבריו של הרמב"ם:

"לעולם ידחוק אדם עצמו ויתגלגל בצער ואל יצטרך לבריות, ואל ישליך עצמו על הציבור, וכן צוו חכמים ואמרו: עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות³. ואפילו היה חכם ומכובד והעני יעסוק באומנות ואפילו באומנות מנוולת ולא יצטרך לבריות... גדולי החכמים היו מהם חוטבי עצים ונושאי הקורות ושואבי מים לגנות {גינות נוי} ועושי הברזל והפחמים ולא שאלו מן הציבור ולא קיבלו מהם כשנתנו להם" (רמב"ם, משנה תורה, הלכות מתנות עניים, י, יח)

דברי הרמב"ם, המדגישים את חשיבות העבודה ואת חובת ההימנעות מקבלת סיוע מהציבור כמעט בכל תנאי מצביעים על דרישת ההלכה מכל אדם לעשות את מירב המאמצים להתפרנס מיגיע כפיו ולא מכספי הזולת או מתמיכת הציבור. כמו כן מדגישה ההלכה על בסיס זה את החובה להתנהל באיזון תקציבי ראוי ולא להתפתות לתרבות הצריכה שאינה עומדת בדרישה זו. כך כותב גם ה"חפץ חיים"⁴

וזהו תוכחת מרובה על זמנינו שבעוונותינו הרבים הרבה אנשים עוברין על זה, ולא ישימו לב איך להתנהג בהוצאות ביתם להרחיק דברים המותרים {=המיותרים} ורבים חללים הפילה הנהגה הרעה הזו, שמביאה את האדם לבסוף על ידי זה לידי גזל וחמס וגם לחרפה וכלימה. והרבה סיבות יש שגורמים להנהגה רעה הזו... ואשרי למי שיאמץ לבבו ולא ישגיח לפיתויים וינהל הוצאות ביתו בחשבון כפי ערך הרוחתו ולא יותר (ביאור הלכה, סימן תקכ"ט)⁵.

³ חז"ל דרשו מהאדם להימנע מהשקעת משאבים ייחודיים לשבת כמו הכנת שלוש סעודות בהם מחויבים בשבת במקום השתיים המקובלות ביום חול אם הדבר דורש ממנו להזדקק לבריות.

⁴ רבי ישראל מאיר הכהן מראדין, מחבר ספר משנה ברורה, מגדולי הפוסקים במאה העשרים

⁵ תודה לרב יהודה זולדן על ההפניה למקור זה. עיקרון זה חוזר רבות בדברי חכמים כדוגמת המשנה בפרקי אבות "איזהו עשיר השמח בחלקו" (אבות, ד, א) ומקורות רבים נוספים.

דברי הרמב"ם עוררו דיונים שונים במהלך ההיסטוריה היהודית, כמו לגבי יכולתם של הרבנים ומלמדי תורה להתפרנס מכספי הציבור⁶ או לגבי מקרים ייחודיים בהם קבוצות גדולות המשיכו ללמוד תורה כל חייהם על חשבון הציבור,⁷ אולם הנחייתו המוסרית הבסיסית של הרמב"ם לפיה על האדם לעמוד כלכלית ברשות עצמו הינה ברורה ומקובלת לחלוטין.

2. איסור על פגיעה בקניינו של אדם - התורה שבכתב והתורה שבעל פה מדגישות פעמים אין ספור, את החשיבות היתרה הניתנת לשמירה על קניינו של האדם. התורה כידוע רואה בחומרה רבה כל סוג של גניבה ואוסרת אף על שאיפה תיאורטית של האדם לזכות ברכוש חברו ("לא תחמוד" - שמות כ, ג). במסגרת המשנה והגמרא ישנו עיסוק נרחב בשאלת ההגדרה המדויקת של הקניין וקיים איסור חמור על כל פגיעה בו. איסור זה חל כמובן גם על השלטון שנאסר עליו להפקיע רכוש אזרחי למעט מקרים ייחודיים ביותר⁸. כמו כן קיים איסור על מתן עדיפות לעניים במקרים של התדיינות משפטית בינם לבין בעלי ממון וזאת, למרות הנטייה הטבעית להעניק סוג של "העדפה מתקנת" לחסרי היכולת במקרים אלו⁹. חשיבותו של הקניין בהלכה מגיעה עד כדי דיון נרחב בשאלה האם מותר לאדם "להציל עצמו בממון חברו", כלומר האם יכול אדם לפגוע בקניין זולתו כדי להציל את חייו. דיון זה שלא מעטים מחכמי ההלכה מעלים בו את האפשרות שעדיף לאדם למות ולא לפגוע בממון חברו ללא הסכמתו, מסתיים בהיתר דחוק לעשות כן אך ורק מתוך מחויבות לפיצוי מלא של הניזק.¹⁰

3. חובת ההגנה על השכבות החלשות - שלושים ושש פעמים בתורה בלבד מחייבת התורה את עם ישראל להגן על: "הגר היתום והאלמנה" המייצגים את השכבות החלשות. אזהרה זו מבוססת בין השאר על הניסיון ההיסטורי העגום של עם ישראל בהיותו מיעוט נרדף וחלש במצריים: "וכי יגור אתך גר בארצכם, לא תונו אתו. כאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך כי גרים הייתם בארץ

⁶ בספרות ההלכתית והמחקרית מקובל לציין שחכמים החלו לקבל שכר על עבודתם הרבנית משעה שאנשי רוח ואקדמיה בכל התחומים החלו להתפרנס ממלאכת ההוראה וההגות. להרחבה ראה **אוהלי תורה, הישיבה תבניתה ותולדותיה**, מאת מרדכי ברויאר, הוצאת מרכז שז"ר, תשס"ד, עמ' 457-454

⁷ תופעת "חברת הלומדים" הנפוצה בחברה החרדית האשכנזית שבמסגרתה כל הגברים לומדים תורה כל ימי חייהם, הינה תופעה ייחודית הנובעת מנסיבות מסוימות מאוד שנוצרו בשנות החמישים וכידוע היא עוברת בשנים האחרונות תהליכי שינוי וצמצום משמעותיים. להרחבה ראה את מאמרו של נרי הורביץ, "חברת הלומדים דגם במבחן" בתוך לקט המאמרים **עם לבד מולדת ופזורה** בעריכת הרב בנימין לאו, הוצאת ידיעות אחרונות, 2006, עמ' 323-316

⁸ ראו לדוגמה את תגובתו החריפה של הקב"ה לגזל כרם נבות בידי המלך אחאב, מלכים א פרק כא

⁹ "לא תשא פני דל" - ויקרא יט, טו

¹⁰ לסיכום ההלכה ראה שולחן ערוך חושן משפט, שנט, א-ד. לדיון בנושא הצלת עצמו בממון חברו ראה את מאמרו של מיכאל ויגודה באתר "דעת": "החיים, הקניין ומה שביניהם",

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/208-2.htm>

מצרים, אני ה' אלהיכם"¹¹. הקריאה להגנה על היסודות החלשים בחברה ממעשי עושה, רמאות ועוול חוזרת כחוט השני בדברי הנביאים כמו גם בסיפורים רבים על גדולי ישראל לאורך כל הדורות שעמדו לימנם של העשוקים, אל מול בעלי ממון ותקיפי הקהילות. עם זאת, טעות נפוצה היא לייחס פסוקים אלו לצורך במתן מענקים ותמיכה לשכבות אלו, בעוד הפסוקים מדברים על מניעת עושה לא מוצדק, או בלשונו: **מניעת עוולה ולא צדק חברתי** בהגדרתו המקובלת כיום.¹²

4. **דיני העבודה** – תורת ישראל מחייבת את המעסיקים במערכת מסועפת של דינים המעניקים לעובד תנאי חיים ראויים כגומול על עבודתו. התורה אוסרת באיסור חמור על הלנת שכר¹³ ומחייבת לפי רוב השיטות גם מענקי פיצויים במקרה של תאונה ושל פרישה¹⁴. מצוות השבת מלבד משמעותה הדתית והרוחנית מהווה כמובן תקדים ראשון מסוגו בעולם של מתן ימי מנוחה לעובדים: "ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת למען ינוח שורך וחמרך וינפש בן אמתך והגר" (שמות, כג, יב). עיון בפסוקים מצביע על חובה להעניק ימי מנוחה לעובדים ללא הבדל דת גזע ומין ואף לבהמות, חובה שהייתה חריגה למדי בנורמה החברתית של העת העתיקה שחייבה עבודה ללא הרף¹⁵. כמו כן מחייבת התורה יחס של כבוד ותנאי עבודה וחיים וסבירים אף לעבדים שהיו מצויים בתחתית הסולם החברתי¹⁶. מחויבותו של המעביד לתנאי עבודתם של עבדיו הביאה את חז"ל אף להכרזה על כך ש"קנה עבד עברי-קנה אדון לעצמו" (תלמוד בבלי, קידושין דף כ.ו.)¹⁷

¹¹ ויקרא יט, לג-לד

¹² למקורות שונים במקרא הקוראים להגנה על הגר היתום והאלמנה ראה שמות כב, כ-כג, דברים כד, יז, דברים כז, יט, ומקורות רבים נוספים.

¹³ ויקרא יט, יג

¹⁴ לתיאור תנאי העבודה על פי המשפט העברי ראה את הסקירה של מיכאל ויגודה על תרומת המקורות היהודים לחקיקת העבודה, באתר המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/MishpatIvri/HavotDaat> וכן בספרו של הרב יהודה זולדן, **שבות יהודה וישראל**, מכון לב, תשס"ז, עמ' 473-452

¹⁵ המציאות הקיימת כיום במדינת ישראל שבה, פעמים רבות בניגוד לחוק, מאות אלפי עובדים, בדרך כלל מהקבוצות היותר חלשות באוכלוסייה, נאלצים לעבוד בשבת במסחר ובתעשייה, מעלה הרהורים נוגים על משמעותה הסוציאלית של השבת במדינת ישראל. עובדים אלו אינם זוכים כלל לימי מנוחה או לכל היותר זכאים ליום מנוחה אחר במהלך השבוע שאינו תואם את יום המנוחה של בני משפחתם, על כל המשמעות הנובעת מכך. לדיון על משמעותה הסוציאלית של השבת בימינו ראה את הדיון והמקורות המובאים בפרק על השבת באמנת מדין גביזון להסדרת יחסי דתיים חילוניים בישראל, <http://www.gavison-medan.org.il/myshabbat>

¹⁶ בהלכה היהודית ההתייחסות לעבד היא כאל מעין בן מאומץ העובר תהליך שיקום לאחר התרסקות כלכלית או פלילית, כדי שיוכל לחזור לחיי חברה תקינים. מובן שאין מדובר על ניצול רב דורי של משפחות חלשות.

¹⁷ על היחס לעבדים עבריים ונוכריים ועל ההשלכות האפשרויות של דינים אלו ליחסי העבודה בימינו ראה בספר **משפט המלוכה בישראל**, מאת הרב ד"ר שמעון פדרבוש, הוצאת מוסד הרב קוק, תשס"ה, עמ' 143-185 ובצורה תמציתית יותר במאמרו של פרופ' נחום רקובר באתר דעת: "מה עניין עבדות לימינו" <http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/15-2.htm>

חשוב להדגיש כי בצד החובה לשמור על כבודו, בריאותו ופרנסתו של העובד דורשת התורה מהפועל לעשות מלאכתו נאמנה, לא לפגוע ברכוש מעסיקו בכל צורה שהיא ולהקדיש את הזמן עליו הוא זוכה לתמורה כספית, לעבודה בלבד ולא לעיסוקים פרטיים.¹⁸

5. **תחרות חופשית**- בדרך כלל טענו חז"ל בזכות תחרות חופשית בתחום המסחר המסייעת בסופו של דבר, לשיפור איכותם של המוצרים ולהורדת מחירם לתועלת הצרכנים. מאידך, ביקשה התורה למנוע מציאות של תחרות הרסנית העלולה להסתיים ברמיסת הסוחרים הזעירים בידי אילי ההון. בגמרא ובפוסקים נערכו דיונים רבים בנושא זה ובסופם הותרו אמצעים שונים של תחרות כגון גימיקים פרסומיים או הורדות מחירים כדברי הרמב"ם:

ומותר לחנווני לחלק קליות ואגוזים לתינוקות ולשפחות כדי להרגילן לבוא אצלו; {="גימיקים לפרסום"} ופוחת משער שבשוק {=מוזיל מחירים} כדי להרבות במקיפין ממנו, ואין בני השוק יכולין לעכב עליו, ואין בזה גניבת דעת.(רמב"ם,הלכות מכירה,יח,ד)

עם זאת פסקו חז"ל כי במידה והתחרות נעשית מראש במקום בו אחד המתחרים לא יוכל לשרוד או אם במסגרת התחרות אחד הצדדים "שובר את הכלים" ומשתמש לדוגמא במחירי היצף, הרי תחרות זו אסורה-זאת במגמה למנוע מצב בו כדברי החתם סופר, מגדולי הפוסקים במאה התשע עשרה: "שלא יעשה אדם כדגי הים שכל אחד בולע חברו"¹⁹. חשוב להדגיש כי בנושא החינוך נמנעת ההלכה כמעט לחלוטין מהטלת מגבלות על תחרות בין מוסדות ומורים שונים וזאת במגמה לסייע בקידום רמת החינוך בשל העובדה ש"קנאת סופרים תרבה חוכמה"²⁰

6. **הגבלת מחירים**- בדרך כלל נטו חז"ל שלא להתערב בפעילות הכלכלית אולם לא נרתעו מלעשות זאת בשעה שחשו כי נוצרה מצוקה כללית הדורשת התערבות. כך קבעה ההלכה כי הסוחרים אינם רשאים להעלות מחירים על מוצרי היסוד מעבר לתעריף שיקנה להם לכל היותר שישיית יותר מהרווח הנקי, כדברי השולחן ערוך:

¹⁸ לסקירה על חובות העובד ראה את סקירתו של הרב ד"ר רצון ערוסי בנושא באתר "דעת":

<http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value.asp?id1=205>

¹⁹ נושא התחרות החופשית בהלכה ודרכי יישומם של הלכות אלו בכלכלה המודרנית והגלובלית נחקר בהרחבה במאמריו הרבים של פרופ' יהושע ליברמן ובעיקר בספרו **תחרות עסקית בהלכה**, הוצאת בר אילן, 1989. סקירה בהירה של הנושא מופיעה במאמרם של הרב יוסי שרעבי וד"ר יובל סיני: "הגבלים עסקיים ותחרות מסחרית" באתר מרכז ישמ"ע (יישומי משפט עברי) של המכללה האקדמית נתניה,

http://www.netanya.ac.il/content/law/opinion_10012007.pdf

²⁰ תלמוד בבלי, מסכת בבא בתרא דף כא.

חייבים בית דין להעמיד ממונים על השערים שלא ירוויח כל אחד מה שירצה, שאין לו לאדם להרוויח בדברים שיש בהם **חיי נפש**, כגון יינות שמנים וסלתות, אלא השתות (=שישית). במה דברים אמורים, במוכר סחורתו ביחד בלא טורח, אבל חנווני המוכר סחורתו מעט מעט, שמין לו טרחו וכל יציאותיו, ומותר עליהם ירוויח שתות. במה דברים אמורים, כשלא הוקר השער. אבל אם הוקר השער, ימכור כפי היוקר (שולחן ערוך חושן משפט, רל"א, כ).

תקנה זו שפקחים מיוחדים שמונו בידי בית הדין סובבו בשווקים ובחנויות ופיקחו על יישומה²¹ מתייחסת כאמור ל: "דברים שיש בהם חיי נפש" כמוצרים שעל מחירם נדרש פיקוח בידי הרשויות. השאלה הגדולה היא אילו מוצרים עונים על קריטריון זה בימינו. האם אך ורק מוצרי המזון הבסיסיים? האם הדלק? האם מימון מגורים באזורי ביקוש? הדברים צריכים ליבון וברור, אולם הדעת נותנת כי ההלכה התכוונה למוצרי יסוד במשמעותם המקורית וכי היא לא נוטה להרחיב הגדרה זו למוצרים שהינם בגדר מותרות.

7. **איסור ריבית-תורת ישראל** כידוע אוסרת באיסור חמור על לקיחת ריבית לצורותיה השונות. עם זאת צרכי האשראי של הכלכלה המודרנית הביאו את הפוסקים להתקנת תקנות שונות שנועדו לאפשר הענקת אשראי כשותפות בין מלווה ללווה במגמה לעודד השקעות וצמיחה, וזאת ללא המשמעויות הבעייתיות הנלוות בדרך כלל לסיטואציה מסוג זה. תקנות אלו נודעו בשם "היתר עסקא" ובעזרתם ניתן על בסיס פעולות והגבלות שונות לאפשר מתן הלוואות. יש להדגיש כי בניגוד למקובל "היתר עסקא" איננו פיקציה המתירה את כל סוגי הריבית אלא מסגרת הלכתית מורכבת שאינה מאפשרת כניסה למערכת של הסדרי אשראי העלולים להביא למצוקה וסחרור פיננסי²².

8. **מצוות הצדקה**: מצווה זו, שהיא אחת מאבני היסוד של החברה היהודית לדורותיה מופיעה בתורה פעמים רבות. כך מחויב כל חקלאי במתן לקט שכחה

²¹ רמב"ם, הלכות גניבה, ח, כ

²² לסקירה על נושא מורכב זה ראה באתר דעת, ערך ריבית: http://www.daat.ac.il/encyclopedia/value_menu.asp?text1=%F8%E9%E1%E9%FA ובמאמרו של הרב יואל בן נון בקובץ **על המחיה ועל הכלכלה** (לעיל הערה 1) עמ' 274-292

ופאה מעודפי השדה לעניים²³ (ויקרא, יט, ט-ל), כל אדם שאוכל פירות וירקות חייב להפריש מעשר עני (דברים כו, יב)²⁴. והכול מחויבים בסיוע לעני ולאביון:

ז כי-יהיה בך אביון מאחד אחיך, באחד שעריך, בארצך, אשר-
ה' אלוהיך נותן לך--לא תאמץ את-לבבך, ולא תקפוץ את-ידך,
מאחיק, האביון. ח כי-פתוח תפתח את-ידך, לו; והעבט,
תעביטנו, די מחסורו, אשר יחסר לו... יא כי לא-יחדל אביון,
מקרב הארץ; על-כן אנוכי מצווך, לאמור, פתוח תפתח את-
ידך לאחיק לענייך ולאביונך, בארצך. (דברים טו, ז-יא)

מצוות אלו המחוויבות על פי דין התורה ואינם מסורות לנדיבות ליבו האישית של כל אדם ואדם והוגדרו בפרמטרים הלכתיים מדויקים של כמות ואיכות ונדונו באריכות בידי חז"ל וגדולי הפוסקים והפרשנים בסוגיות שונות במסכתות פאה, בבא בתרא וכתובות.

מהדיון ההלכתי הנרחב בנושא עולות המסקנות הבאות:

א. צדקה משקמת ולא מקיימת - ההלכה מדגישה מאוד את הצורך במתן סיוע שיאפשר שיקום העני וימנע את הנצחת מצבו. בשל כך ישנה דרישה מתמדת מהעני לעשות הכל כדי לתת כתף למסייעים לו ולפעול למען שינוי מצבו²⁵. במקביל מגדיר מתן ההלוואה לנזקקים (ולא מענק) או סיוע בהכנסה למעגל העבודה כמעלה העליונה שבכל מדרגות הצדקה:

שמונה מעלות יש בצדקה, זו למעלה מזו: מעלה גדולה שאין למעלה ממנה--זה המחזיק בידי ישראל שמך } =נמצא בתהליך התמוטטות}, ונותן לו מתנה או הלוואה, או עושה עימו שותפות, או ממציא לו מלאכה, כדי לחזק את ידו עד שלא יצטרך לבריות ולא ישאל; ועל זה נאמר "והחזקת בו, גר ותושב וחי עימך" כלומר החזק בו שלא ייפול ויצטרך(רמב"ם, מתנות עניים, י, יז)

²³ "לקט" הם השיבולים הקצרות הנופלות בעת איסופם, "שכחה" הם השיבולים שלא נקצרו בשוגג ו"פאה" הם השיבולים הנמצאים בקצה השדה שמראש יש להותירם לעניים

²⁴ בשלב היסטורי מאוחר יותר, הוסטה חובת המעשר מהתוצרת החקלאית, למעשר מסך הכנסותיו של האדם - "מעשר כספים".

²⁵ המקור התורני לכך שאדם צריך להשתתף במאמץ להוצאת עצמו מהמצוקה הוא במסכת בבא מציעא פרק ב משנה י לפיה אם אדם שחמורו נפל מפאת המשא מסרב להצטרף לעוזרים לו להקים את החמור הרי אין לסייע בידו

גישה זו מזכירה את גישת "הדרך השלישית" שאומצה על ידי מדיניות מערביות רבות לפני כעשור והדוגלת בקידום העניים על ידי פיתוח אמצעים המסייעים ליציאה ממעגל העוני ("חכות") ולא רק עוסקים במתן מענקים ותמיכה ("דגים"). גישה זו אומצה בשנים האחרונות בידי ארגוני חסד וסיוע וולונטריים המתננים את הסיוע שהם מגישים לנזקקים בתוכנית שיקום כלכלי המתבססת בעיקר על חינוך פיננסי נכון ועל מאמציהם של מקבלי הסיוע. תוכניות אלו, המלוות כמובן ביחס מכובד וברגישות כלפי הנצרכים מייצגות במידה רבה את רוח ההלכה בנושא²⁶.

ב. כפייה על הצדקה - בכל חברה יהודית יש חובה להקים מנגנון מסודר בעל יכולות כפייה שיעסוק בגיוס כספים מכלל האוכלוסייה (באמצעות מיסוי הנקבע באופן יחסי לפי מצבם הכלכלי של חברי הקהילה) לצורך מימון מנגנוני התמיכה והרווחה הקהילתיים והמדינתיים. כך מתאר "השולחן ערוך" את החובה המוטלת על הקהילה לגבות את כספי הצדקה מכל חברה :

כל אדם חייב צדקה, אפילו עני המתפרנס מן הצדקה חייב ליתן ממה שיתנו לו, ומי שנותן פחות ממה שראוי ליתן, בית דין היו כופין אותו ומכין אותו מכת מרדות עד שיתן מה שאמדהו ליתן. ויורדים לנכסיו מפניו,

ולוקחין ממנו מה שראוי לו ליתן: ממשכנים על הצדקה אפילו בערב שבת: (שולחן ערוך יורה דעה, רמ"ח)

ב. החלוקה בין צדקה ממסדית לוולונטרית - כספי הצדקה מיועדים לצרכים רבים המצביעים לכאורה על הצורך בהקמת מנגנונים שיעניקו שרותי רווחה במשמעותם הנרחבת ביותר:

לפי מה שחסר העני, אתה מצווה ליתן לו--אם אין לו כסות, מכסין אותו; אין לו כלי בית, קונין לו כלי בית; אין לו אישה, משיאין לו אישה; ואם הייתה אישה, משיאין אותה לאיש: אפילו היה דרכו של זה העני לרכוב על הסוס ועבד רץ לפניו, והעני וירד מנכסיו--קונין לו סוס לרכוב עליו ועבד לרוץ לפניו, שנאמר "די מחסורו, אשר יחסר לו" ומצווה אתה להשלים חסרונו, ואין אתה מצווה לעשרו. (רמב"ם, מתנות עניים ז, ב)

²⁶ הבולט מבין ארגונים אלו הוא ארגון החסד "פעמונים", <http://www.paamonim.org/index.php>, להצגת פעילותו של ארגון זה כמודל לפעילותם של שרותי רווחה וסיוע ראה את נייר העמדה של מירב יעקובסון: "התוכנית לניהול כלכלת משפחה כחלק מהטיפול בעוני במדינת ישראל" באתר המכון לאסטרטגיה ציונית: http://www.izs.org.il/default.asp?father_id=121&catid=412

הקמת מנגנונים בהיקף כה נרחב מחייבת פגיעה קשה ביותר בקניין האדם באמצעות מיסוי, ומעבר לכך במקום אחר בדברי הרמב"ם ובמקורות נוספים משתמע כי מנגנוני הרווחה המוסדיים הינם מצומצמים בהרבה:

מי שישב במדינה שלושים יום, כופין אותו ליתן צדקה לקופה עם בני המדינה; ישב שם שלושה חודשים, כופין אותו ליתן התמחוי; ישב שם שישה חודשים, כופין אותו ליתן צדקה בכסות שמכסים בה עניי העיר; ישב שם תשעה חודשים, כופין אותו ליתן צדקה לקבורה שקוברין בה את העניים ועושין להם כל צורכי קבורה. (רמב"ם מתנות עניים ט,ט)

רבנים וחוקרים רבים ישבו על מדוכת הסתירה בין המקורות המחייבים ארגונים של מוסדות רווחה מינימלים על ידי הציבור לבין אלו מהם משתמע שיש צורך במערכות נרחבות ביותר. יש הטוענים כי מדובר בשאלת הערכת היכולת הכלכלית של הציבור ובמידה והדבר אפשרי רצוי לארגן מכספי הציבור מדינת רווחה נרחבת ביותר, אולם רוב העוסקים בנושא טוענים כי עיון בכל המקורות הרלוונטיים לנושא מצביע על מערכת שונה המורכבת משלושה חלקים:

1. רשת ביטחון שנועדה בעיקר לקבוצות החלשות ביותר לחברה – רשת זו מאורגנת וממומנת על ידי מוסדות הקהילה/המדינה והיא מחויבת לספק לכל את צרכי החיים המינימלים (מזון, ביגוד, דיור ובריאות)

2. מוסדות קהילתיים וולונטריים המעודדים על ידי מוסדות הקהילה (לדוגמא באמצעות החזרי מס) והעוסקים במתן סיוע בתחומים רחבים יותר בנושא החסד והרווחה. מוסדות אלו נודעו בהיסטוריה היהודית כ"חברות" שעסקו במגוון תחומים כמו "מלביש ערומים" "הכנסת כלה" ותחומים רבים נוספים.²⁷ מוסדות אלו מקבילים בימינו למוסדות הגמחיים ולעמותות המגזר השלישי למיניהם (כמובן בתנאי שהם מקדישים את כספם ומאמציהם לעשיית חסד ולא לאחזקת מנגנונים)

²⁷ לדוגמאות רבות על חברות גמילות חסדים בקהילות ישראל ראה בספר **הצדקה בישראל**, מאת אליעזר ברגמן, תש"ד

3. תרומה וולנטרית של כל אדם ואדם, לפי סדר העדיפויות הנקבע על ידו. תרומה זו הינה בגדר **חובה**, אף על הענייים בעצמם, בהתאם ליכולתם, וזאת במגמה לחנך את האדם לנתינה ולאחריות אישית המוטלת עליו ולא רק על מוסדות הציבור.²⁸

שאלת החלוקה המדויקת בין שלוש מערכות אלו, כמו גם שאלת הגדרת צרכי החיים המינימלים להם מחויבת לדאוג החברה דורשת עדיין ליבון ובירור, סביר כי היא תמצא בסופו של דבר "באמצע הדרך", כלומר, תימנע מהתנערות כללית של הציבור מצרכיהם של הנזקקים מחד כמו גם מלקיחת אחריות מוחלטת של המדינה על כל צרכי הרווחה מאידך.²⁹

ג. קו העוני – המדד להגדרת מעמדו של האדם הזכאי להנות מכספי הצדקה הוגדר במשנה כעני "שאינו לו מאתיים זוז" או מי "שאינו לו מזון שתי ארוחות" (משנה פאה, ח, משנה ז-ח). בהלכה ישנו דיון נרחב מהי המשמעות העכשווית של הגדרה זו ורוב העוסקים בנושא טוענים כי מדובר בקו עוני מוחלט ולא יחסי הנקבע על בסיס הצרכים המינימאליים המקובלים באותה חברה.³⁰

9. **שרותי רווחה** – מהמקורות השונים העוסקים בנושא עולה כי מנגנוני הצדקה בכלל ושרותי הרווחה השונים בפרט ניתנים על פי ההלכה על בסיס סלקטיבי לעניים בלבד ולא באופן אוניברסאלי כמקובל במדינת הרווחה המודרנית. עם זאת דבריו של הרמב"ם שהובאו בראש דברינו על הצורך בצדקה מונעת ומשקמת, ולא רק מקיימת מצביעים על הצורך ביצירת מנגנונים שימנעו גלישה אל מעגל העוני, מנגנונים שבאופן טבעי הינם בעלי אופי אוניברסאלי יותר ולא מיועדים רק לעניים הנמצאים כבר בתוך המצוקה.³¹ בכל מקרה ברור כי בניגוד לשרותי הרווחה השונים, שלגביהם ניתן להתלבט ביחס למינון המחויבות הציבורית הרצויה ע"פ ההלכה, הרי נושא החינוך וחובת ארגונו והחזקתו על ידי הציבור הינה מוסכמת הרבה יותר. זאת על רקע העובדה שחובת לימוד התורה שבמקורה הייתה מוטלת על כל אב ביחס לבנו, הורחבה כבר בימי בית שני לחובת הקהילה וכלל החברה לדאוג לכל הילדים. מציאות זו הפכה את החברה היהודית בכל הגלויות למודל ומופת של

²⁸ המודל המתואר לעיל מתבסס בעיקר על מאמרו של משה הלינגר, לעיל הערה 1. במאמריהם של הרב יהודה זולדן והרב יצחק ליפשיץ בקובץ **בצדק אחזה פניך** (לעיל הערה 1) ישנה התייחסות נרחבת לנושא תוך התמקדות במציאות הישראלית העכשווית.

²⁹ עמדת האסלאם מזכירה במידה רבה את עמדת ההלכה בנושא זה. האסלאם מחייב את מאמיניו הן במס ה"זכאת" מס פרוגרסיבי המאורגן על ידי השלטון ואמור להינתן לצרכי סעד רוחה וקידום הדת והן ב"סדקה" – צדקה וולנטרית הניתנת הן באופן אישי והן באמצעות ארגוני ההקדש המוסלמי (ווקף).

³⁰ לסיכום הנושא ראה את מאמרו של השופט ד"ר אברהם טננבוים "להגדרת העוני" באתר דעת,

<http://www.daat.ac.il/mishpat-ivri/skirot/295-2.htm>

³¹ להרחבה בנושא ראה את מאמרו של הרב עידו רכניץ "סיוע אוניברסאלי מול סלקטיבי לאור ההלכה" בספר **על הכלכלה ועל המחיה** (לעיל הערה 1) עמ' 323-337.

חברה המארגנת מוסדות חינוך לכל בניה, תוך מימון מלא מקופת הקהילה לאלו שידם אינה משגת לממן את החינוך בעצמם.³² תפיסה זו הינה כמובן משמעותית ביותר לימינו כאשר גם כאן נדרש דיון סביב שאלת איכות והיקף החינוך הניתן על ידי הציבור והאם הציבור צריך גם לממן ילדים שהוריהם מסוגלים בקלות לממן את לימודיהם.³³

10. **שמיטה ויובל** — דיון בשאלת הצדק החברתי בתפיסה יהודית לא יהיה שלם ללא התייחסות למצוות השמיטה והיובל. מצוות השמיטה (ויקרא כה, א-ז) המחייבת את הפקרת השדות ושמיטת כל החובות מדי שבע שנים ויתרה ממנה- מצוות היובל (ויקרא כה, ח) המחייבת "איפוס וחלוקה מחדש" של אמצעי היצור המרכזיים מדי חמישים שנה,³⁴ מצביעות על מודל אוטופי של משק חופשי העוצר מפעם לפעם את מרוץ הרכוש והחומרנות ומאמץ לתקופת זמן מוגבלת סוג של שיתופיות וביטול הרכוש. מעבר החברה היהודית מחברה חקלאית לעירונית כמו גם אי הבהירות לגבי צורת יישומם של מצוות אלו בימי בית ראשון מנעו את היווצרותה של מסורת הלכתית מסודרת המאפשרת קיום מלא של מצוות אלו כיום. עם זאת, החזון הגדול הטמון בהסדרי השמיטה והיובל ריתק את דמיונם של הוגים רבים מעם ישראל ומחוצה לו שביקשו למצוא בחזון זה את האיזון בין הקפיטליזם ובעיותיו לבין הסוציאליזם ומגרעותיו. עיבודם של עקרונות אלו ויישומם במסגרת הכלכלה המודרנית הינו אחד האתגרים החשובים העומדים כיום בפני אלו המבקשים לקדם את צביונה היהודי של המדינה.³⁵

סיכום

עשרת העקרונות הנ"ל דורשים כמובן הרחבה בירור וליבון, תוך התייחסות לתמורות שחלו במשך הדורות במבנה החברה והכלכלה כמו גם במידע ובניסיון לגבי השיטות הכלכליות ויעילותם שהצטבר במשך הדורות. עם זאת נראה שניתן להצביע על כמה עקרונות יסוד העולים מתוך התפיסה היהודית:

³² ראה שולחן ערוך, חושן משפט, קסג, ג

³³ לדיון בנושא תוך התייחסות נרחבת למבנה מערכת החינוך בישראל ראה את דבריו של הרב יהודה זולדן, (לעיל הערה 15) עמ' 361-377

³⁴ זאת באמצעות שחרור כל העבדים (אפשרות לניצול מחדש של כח האדם) והחזרת כל הנדל"ן לבעליו המקוריים (המאפשר זכיה בחדש בקרקע למי שהוא או משפחתו איבדו את אדמתם במהלך השנים)

³⁵ להתמודדויות מרתקות עם רעיונות השמיטה והיובל בימינו ראה את מאמרו של איש העסקים יוסי צוריה בקובץ **על הכלכלה ועל המחיה** (לעיל הערה 1) עמ' 226-240 ובעיקר את מאמרו של ד"ר בני פורת "צדק חברתי לאורו של דין היובל" בכתב העת **אקדמות**, יג, תשס"ג, עמ' 77-101. המאמר מופיע גם ברשת במאגר המאמרים של בית מורשה www.bmj.org.il/files/221295565628.doc

1. היהדות רואה ערך חשוב בכך שהאדם ייקח אחריות על חייו ועל פרנסתו ומעודדת אותו לעמוד ברשות עצמו.
 2. התורה קוראת להגנה על רכוש האדם וכבודו בעיקר ביחס לשמירה על התגמול המגיע לעובד ובצורך בהגנה על השכבות החלשות.
 3. התורה מאפשרת תחרות חופשית ונמנעת מפיקוח על המחירים עד לגבול מסוים. בשעה שהשוק החופשי גורם נזק משמעותי לחברה הרי יש במקום בהלכה למגנוני פיקוח ובקרה.
 4. מתן הסיוע לנזקקים הינו ערך מכונן ביהדות. סיוע זה צריך להינתן בשילוב של סיוע ממוסד הבנוי על מיסוי ושל סיוע אישי או קהילתי וולנטרי. בתחום החינוך ישנה אחריות מלאה של הקהילה או המדינה לדאוג לחינוך כלל הילדים
 5. הצדקה חייבת להיות משקמת ולא מקיימת במגמה להוציא את העני ממעגל המצוקה ולאפשר לו לעמוד על רגליו.
 6. מדיניות השוק החופשי זקוקה לאיזונים מובנים כדוגמת רעיון "ההקפאה" מידי שבע שנים (שמיטה) ובעיקר מדי חמישים שנה (יובל) במגמה לאפשר צמצום פערים והפסקה מסוימת של המרוץ החומרני. הפסקה זו עשויה לסייע בהגברת האחוה, צמצום הפערים ואפשרות להתמקדות בהיבטים הרוחניים של החיים.
- בשנים האחרונות עוסקים אישים וגופים רבים בעיקר מקרב בני הציבור הדתי לאומי בנושא מאתגר זה, כאשר חלק מדבריהם של העוסקים במלאכה כבר הובאו לעיל. כמעט כל העוסקים בתחום מפרסמים מאמרים ומפעילים אתרי אינטרנט שהמעוניין להרחיב את ידיעותיו בתחום זה יוכל למצוא במקורות אלו עולם ומלואו.
- בין הארגונים ניתן לציין את המחלקה למשפט עברי במשרד המשפטים המוציאה ניירות עמדה ומאמרים מקיפים ובהירים בנושא³⁶, את מכון כת"ר בקדומים לחקר ההלכה על פי התורה³⁷, את מכון משפטי ארץ בעפרה העוסק גם הוא בהיבטים שונים של התחום³⁸ ואת ארגון מעגלי צדק הלוחם למען צדק חברתי על בסיס תפיסה סוציאל דמוקרטית של היהדות³⁹.

³⁶ אתר המחלקה : <http://www.justice.gov.il/MOJHeb/Mishpativri/>

³⁷ אתר המכון : <http://www.keter.org.il/>

³⁸ אתר , דין תורה" <http://dintora.org/default.asp> וכן באתר כלכלה יהודית

<http://sites.google.com/site/jewisheconomy>

³⁹ אתר מעגלי צדק : http://www.mtzedek.org.il/default_heb.asp

המסע שיעדו הוא עיצוב ערכי המדינה בתחום החברתי לאור המורשת היהודית נמצא אך בתחילתו. בעבר היו קבוצות חשובות ביותר בציבור הדתי כמו "הפועל המזרחי" ו"פועלי אגודת ישראל" שביקשו לשלב ערכים אלו בחיי המדינה באמצעות תמיכה במדיניות סוציאליסטית מתונה. הכישלון ההיסטורי של הסוציאליזם ושינויים פוליטיים וחברתיים הביאו לבחינה מחדש של דרך זו, בחינה שאולי תתעצם בעקבות ההתעוררות המחודשת לעיסוק בנושא. בירור אמיתי ומלא המבין את החשיבות אותם מייחסת התורה לנתינה ולערבות הדדית לצד קבלת אחריות והכרה בחשיבות הקניין והעבודה עשוי להוות תרומה של ממש לקידום זהותה של המדינה כמדינה יהודית .

ברצוני להודות לגב' בלהה גליקסברג מפמ"ר אזרחות בחמ"ד, לעו"ד אדר כהן מפמ"ר אזרחות, לרב יהודה זולדן מפמ"ר תושבע"פ, לרב ד"ר יהודה אלטשולר, לרב עידו רכניץ ולרב רועי צמיר על עצותיהם ועזרתם בכתיבת סקירה זו.
הכותב הינו מורה לאזרחות בישיבת דרכי נעם-פ"ת ומרצה במכללת אורות ישראל (אלקנה-רחובות).
כותב דוקטורט במסגרת אוניברסיטת בר אילן על יחסה של האורתודוכסיה היהודית לסוציאליזם.